

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातीचे सामाजिक जीवन

डॉ. मंगेश भावराव पाटील

विद्यावाधिनी महाविद्यालय धुळे

मो.न. ९४२१५७१४५८

Vasumangal1974@gmail.

सारांश :

भारतीय समाज हा जातीपोटजातीमध्ये विभागलेला समाज आहे. या समाजात प्रत्येक जात जमात ही स्वतंत्र आहे. प्रत्येक जातीच्या रूढी, परंपरा, चालीरीती, रिवाज, व्यवसाय, देवदेवता, सणवार, उत्सव, भाषा आणि जगण्याच्या तऱ्हा वेगवेगळ्या आहेत. अनेक वर्षांपासून अस्तित्वात असलेला जाती जमातीचा समूह म्हणजे भारत देश आहे. जगाच्या पाठीवर एवढ्या मोठ्या संख्येने जाती जमातीत विभागलेला बहुदा भारत हा एकमेव देश असावा. त्यांचे वैशिष्ट्य असे की तो समानतेऐवजी विषम समाजव्यवस्थेवर अवलंबलेला आहे. महाराष्ट्रात भटक्या आणि विमुक्तांच्या एकूण ४२ मुख्य जमाती असल्याचे मानले जाते. त्या मुख्य जमातींच्या पोट जातींची किंवा तत्सम जमातींची संख्या १५० ते २०० इतकी असल्याचे दिसते. या सर्व मुख्य जमाती आणि तत्सम जमाती स्वतंत्र आहेत. त्यांच्यामध्ये बेटी व्यवहार होत नाहीत. (क्वचित प्रसंगी रोटी व्यवहार होतो) या सर्व जमातींची भाषा, देव-देवता, सणवार, उपासना पद्धती, लग्नविधी, मयतीचा विधी, उत्सवाच्या पद्धती, त्यांचे पाळीव प्राणी, व्यवसाय-उपजिविकेची साधने आणि जात पंचायती (न्यायव्यवस्था) स्वतंत्र आहेत. प्रत्येक जात पोटाजातीच्या जात पंचायतीचे नियम गुन्हांचे स्वरूप आणि दिल्या जाणाऱ्या शिक्षा या वेगवेगळ्या आहेत. काही जमातींचा या जमातीचा अपवाद वगळता उर्वरित सर्व जमातींच्या जातपंचायतीचा प्रमुख हा पुरुष व्यक्ती आहे. त्याला पाटील, मुखिया, पंचायत प्रमुख किंवा सरपंच या नावाने ओळखले जाते. महाराष्ट्रात अस्तित्वात असलेल्या एकूण ४२ जमातीपैकी १४ जमाती 'विमुक्त' जमाती या नावाने ओळखल्या जातात. ब्रिटिशांनी या देशात १८७१ साली निर्माण केलेल्या गुन्हेगारी कायद्यान्वये या जमातींना गुन्हेगारी जमाती म्हणून त्या काळात जाहीर केले होते. त्या जमातींना राहण्यासाठी देशात वेगवेगळ्या ठिकाणी ५२ वसाहती (सेटलमेंट) निर्माण करण्यात आलेल्या होत्या. त्या वसाहतींमध्ये गुन्हेगार ठरविलेल्या जमातींना बंदिस्त करण्यात आलेले होते. गुन्हेगारी वसाहतीतील लोक पळून जाऊ नयेत म्हणून त्या वसाहतीला चोहोबाजूंनी तारांचे कुंपण घालण्यात आले होते. वसाहतीतील लोकांना दररोज तीन वेळा हजेरी द्यावी लागत असे. तसेच त्यांना वसाहतीबाहेर सक्तीचे काम करावे लागत असे. त्यांच्या लहान मुलांच्यासाठी ब्रिटिश सरकारने त्या काळात शिक्षणाची वेगळी व्यवस्था केलेली होती. त्यामुळे वसाहतीतील काही मुलांना त्या काळात शिक्षणाचा लाभ होत असे.

पारिभाषिक संज्ञा : भाषा, देव-देवता, सणवार, उपासना पद्धती, लग्नविधी, मयतीचा विधी

भटक्या विमुक्तांची व्याख्या :-

भटक्या समाजाचा अभ्यास करणा-यांनी आजपर्यंत ब-याच व्याख्या केलेल्या आहेत. भटका समाजाची व "भटका" या शब्दाची व्याख्या करणे कठीन आहे. तरीही सर्वसामान्यपणे "भटका म्हणजे एका ठिकाणी न थांबणारा" असा आपण सर्वसामान्यपणे अर्थ घेतो भटक्याची वेगवेगळी कारणे असू शकतात. भटका हा शब्द ग्रीक भाषेतील Nomo या शब्दापासून आपल्याकडे आला असावा. या शब्दाचा शब्दशः अर्थ to pasture (चारणे) असा होतो. गवताळ प्रदेशात गुरेढोरे पाळणारे व प्राण्यांचे कळप नेहमी करीता किंवा काही काळासाठी घेऊन फिरणा-या लोकांना भटके (nomad) असे म्हणतात. भटका आणि भटकेपणाचा अर्थ असाही केला जातो, भटक्यांची रामनाथ चव्हाणानी केलेली व्याख्या अशी आहे, "व्यापाराच्या निमित्ताने गावोगावी भटकत असलेला आणि भिक्षा मागून किंवा काही पारंपारिक कलेच्या आधाराने स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जाती जमातींच्या नावाने जीवन जगताना आढळतो अशा या समूहाला भटके- विमुक्त म्हटले आहे."१ "भटका म्हणजे एका ठिकाणी न थांबणारा" अशी व्याख्या मोतीराज राठोडानी केलेली आहे.

त्यांनी ही व्याख्या ढोबळ मानाने केलेली आहे. आजही हा समाज समूहाने अन्नाच्या शोधात सतत भटकत आहे अश्या उप-या, उपेक्षित लोकसमूहाला भटके विमुक्त असे म्हणतात.

भटक्या विमुक्ताची सद्यःस्थिती:-

भटक्या विमुक्ताची सद्यःस्थिती ते उपेक्षित असले तरी आज नागरी समाजाला त्यांच्या विषयी आदर वाटू लागला आहे देण्याघेण्याचे व्यवहार अंशतः होत आहेत आतापर्यंत भटक्या-विमुक्तांच्या संस्कृतीचा व साहित्याचा विचार केला त्यावरून भटक्या-विमुक्तांच्या उदयापासून ते आजच्या भटक्या- विमुक्तांच्या पुनरुत्थानाच्या चळवळीपर्यंतचे स्वरूप डोळ्यापुढे उभे राहिले. “सामाजिक सत्तासंघर्षाच्या प्रयत्नांचा परिपाक म्हणून आर्यांनी आर्यपूर्व भारतीयांवर एक विशिष्ट जीवनपध्दती लादली जित आणि जेते या सामाजिक स्तरातील जितांच्या नशिबी दास्यत्व आले सेवाचाकरी हेच त्यांचे कर्तव्य ठरले”^२ यातूनच त्यांच्या मानसिक गुलामगिरीला प्रारंभ झाला त्याला धर्माच्या अफूची गोळी देण्यात आली. दयनीय अवस्थेमुळे पोटासाठी लाचारी, गुलामगिरी नशिबी आली वरिष्ठ समाजासाठी जगायचे किंवा मरायचे हेच जीवनाचे लक्ष्य बनले गुराढोरांप्रमाणे वरिष्ठासाठी राबूनही पोटाचा प्रश्न सुटत नाही तेव्हा माणूस त्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग शोधू लागतो प्रथम पोटाची खळगी भरण्यासाठी त्याला वाटेल ते प्रयत्न करून अन्न-पाणी मिळवावे लागते गुलामांचे जीवन जगणा-या आद्य भारतीय समाजातील मानवसमूहाने त्यांच्या गायीगुरांच्या, साठविलेल्या अन्नपदार्थांच्या चो-या करणास प्रारंभ केला म्हणूनच त्यांच्या नशिबी गुन्हेगारी आली ही गुन्हेगारी प्रवृत्ती पोसली जाईल अशा त-हेची परिस्थिती निर्माण करण्याचा प्रयत्न उत्तरकाळातही जाणीवपूर्वक झालेला दिसतो.

गुन्हेगारी प्रवृत्ती हाच जीवनमार्ग बनलेला समाजाच्या वाट्याला कधीच स्थैर्य लाभत नाही आर्येतर भारतीयांच्या समाजातील दासांना सतत भटकंती करत राहावे लागले त्यामुळे पोटाला मिळेल तेथे काही काळ स्थिर राहायचे व पुन्हा दुस-या ठिकाणी जाऊन उप-यासारखे जीवन जगायचे; तसेही जमले नाही तर चो-या मो-या, लूटमार करायची त्यात पकडले गेल्यास शिक्षा भोगायच्या, पुन्हा त्याच पध्दतीने जगता आले नाही तर भिक्षा मागायची आणि पोट भरायचे अशी एक विशिष्ट जीवन पध्दती अनुसरलेल्या भटक्यांना ब्रिटिशकालीन कायद्याच्या राज्यात बंदिवांनाचे जीवन जगावे लागले हे बंदिस्त जीवन कुंपणातील जीवन होते.

भटक्या विमुक्ताची संस्कृती :-

भारतीय समाजव्यवस्थेतील उच्चवर्णीयांनी याच देशातल्या काही जाती जमातींना हीन मानले त्यांचा स्पर्श अभद्र ठरविला त्यांना उपेक्षित केले. त्यामुळे उपेक्षित जाती जमातींना एक वेगळा गट निर्माण झाला त्याला गुन्हेगार समजून बंदिस्त केले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्यांच्यात जागृती निर्माण करून शासनाच्या कानी त्यांच्या हालअपेष्टा घातल्या त्यांना मुक्त करण्यात आले. परिणामी भारतीय समाजव्यवस्थेत भटक्या-विमुक्तांचा एक स्वतंत्र समूह अस्तित्वात आला त्यालाच भटक्या विमुक्त जाती जमाती म्हणतात. “भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे नागरी किंवा एका ठिकाणी वस्ती करून राहण्याचे हक्कच गुन्हेगार कायद्यामुळे नाकारण्या आले त्यामुळे भटक्या विमुक्तांना एका ठिकाणी तीन दिवसांपेक्षा जास्त दिवस थांबताच आले नाही म्हणून त्या जाती जमातींना भटकायची सवय लागली. ही भटकंती पुढे त्यांची संस्कृती बनली”^३ अश्या प्रकारे भारतीय समाजव्यवस्थेत भटक्या-विमुक्तांची एक स्वतंत्र संस्कृती निर्माण झाली.

भटक्या विमुक्तांची सामाजिक अवस्था-

भटक्या विमुक्तांना आपल्या भूतकाळाविषयी प्रचंड अभिमान आहे. भूतकाळात जगण्याचे ते सोडायला तयार नाहीत. या जमातीत अस्पृश्यता मानली जाते एक जात दुस-या जातीपेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ समजते स्वजातीचे पारंपारिक पीळ मोडायला जातीजमाती तयार नाहीत. पारंपारिक पध्दतीमुळे जातपंचायतीच्या विळख्यातून समाज अद्यापही सुटलेला नाही. अंधश्रद्धा समाजाच्या हाडीमासी भिनलेली असून देवदेवतांच्या नावाने कोबंडी बकरी मारण्यात गर्क असल्याचे दिसते. त्यामुळे त्यांना सुधारणेचा मार्ग दिसत नाही त्यांच्या कपाळी असलेला गुन्हेगारीचा कलंक अद्याप पुसला गेला नसल्याने समाजात उजळमाथ्याने वागता येत नाही. गुन्हेगारी कायद्याने एका गावात तीन दिवसापेक्षा जास्त दिवस राहता येणे शक्य नाही. ज्या गावात तीन दिवस

मुक्काम असेल त्या गावात गेल्यावर आम्ही आपल्या गावात आलो आहोत असे सांगून गावप्रमुखाकडून दाखला घ्यावा लागतो. मागील गावच्या पाटलाने दिलेला दाखला दाखवून त्यातील नोंदीप्रमाणे कुटुंबातील व्यक्ति पशूपक्षी सामान तपासून घ्यावे लागते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात ज्या भटक्या विमुक्त जमातीतील लोकांना शहर वस्तीचा सहवास लाभला, स्थिर जीवन जगता आले, पारंपरिक व्यवसायाशिवाय अन्य व्यवसाय ज्यांनी स्वीकारले त्यांच्यावर अवतीभवतीच्या वातावरणाचा परिणाम झाल्याने किंवा प्रस्थापितांचे जगणे अधिक जवळून पाहता आल्याने आणि ज्यांना काही प्रमाणात शिक्षण घेता आले अशा भटक्या विमुक्त जमातीतील काही शिक्षित तरूणांना ८० च्या दशकात भटक्या विमुक्त जमातींच्या उपेक्षित जीवनाबद्दल जाणीव झाली आणि स्वतःच्या अस्तित्वाची शोध मोहिम त्यांनी महाराष्ट्रात सुरू केली. वेगवेगळ्या जमातीतील जाणते कार्यकर्ते एकत्र येवून समाजाला आणि सरकारला जाहीरपणे प्रश्न विचारू लागले. हे देशाचे स्वातंत्र्य कोणासाठी? या अशा अनेक प्रश्नांची जाणीव झालेल्या भटक्या विमुक्त समाजातील शिक्षित तरूणांनी आपापल्या जमातीचे संघटन करण्याचा प्रयत्न केला. परिणामी वेगवेगळ्या सामाजिक संघटना आणि संस्थांची निर्मिती होऊ लागली. महाराष्ट्रातील भटक्यांच्या पालावर, तांड्यावर कार्यकर्त्यांचा जथ्था आपली माणसे शोधत फिरू लागला. माणसांना त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देऊ लागला. आपल्या न्याय हक्कासाठी फुले, शाहू, बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे शस्त्र हाती घेऊन संघर्षासाठी ही तरूण मंडळी उभी ठाकली. त्यांचा संघर्ष होता समाजव्यवस्थेविरुद्ध, अंधश्रद्धेविरुद्ध आणि रूढी परंपरेविरुद्ध! स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय मुल्यांसाठी तो संघर्ष अद्यापही संपला नाही.

भटक्या विमुक्तांचे व्यवसाय :-

भारत स्वतंत्र झाल्यावर ब्रिटिशांनी केलेले कायदे रद्द करून गुन्हेगार जमातींना विमुक्त करण्यात आले. दलिताना गावाबाहेर का होईना रहायला जागा आहे, वेगळा का होईना पाणवठा व स्मशानभूमी आहे. परंतु भटक्या विमुक्त जमातींना ना एक गाव आहे, ना एका ठिकाणी रहायला जागा. आज इथे तर उदया तिथे अशी त्यांची अवस्था आहे. जगण्यासाठी भीक मागणे, चोरी करणे, रस्तोरस्ती जादूचे-कसरतीचे प्रयोग करणे, साप, माकड, पोपट व बैल या प्राण्यांचा खेळ करून उदरनिर्वाह चालविणे, भविष्य सांगणे, नाडी परीक्षा करणे, औषधी वनस्पती विकणे, सुया, पिना, बिम्बे, काळ्या मणी, पोत, उखळ, पाटा, खलबत्ता, सूप, दूडी, टोपली अश्या वस्तू विकून उपजीविका करणे असा जीवनक्रम ह्या जमाती जगतात. वेळप्रसंगी या जमाती चोरी करणा-या, भीक मागणा-या, व भटकणा-या असतात असा लोकसमज असल्याने ह्या पुर्वग्रह दुषित भावनेमुळे या भटक्या विमुक्त जमातीच्या लोकांना गावात काम मिळत नाही लोक त्यांच्याकडे संशयाने पाहतात त्यामुळे या लोकांचे जीवन सतत पोलीसांची वाटणारी भीती, गावक-यांची संशयी वृत्ती आणि अस्थिरता यांनी ग्रासले आहे.

भटक्या विमुक्त समाजाच्या संघटना:-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भटक्या विमुक्त समाजाच्या संघटना अस्तित्वात आल्या. ह्या संघटना जमातीच्या नेत्या कार्यकर्त्यांनी स्थापन केल्या होत्या. ह्या संघटनाची कामे आपल्या जमातीपुरतीच मर्यादित होती. याच काळात लक्ष्मण माने यांचे उपरा हे आत्मचरित्र प्रकाशित झाले आणि त्याला खूप प्रसिध्दी मिळाली. लक्ष्मण माने हे भटक्या विमुक्त जमातीचे लेखक असल्याने भटक्या विमुक्त जमातीच्या संघटनाच्या अपेक्षा वाढल्या. आणि सर्व भटक्या विमुक्तांची एक संघटना स्थापन करण्याचा दृढ संकल्प झाला भटक्या विमुक्त जमातीच्या लोकांनी एकत्र येऊन भटक्या विमुक्त जमातींची संघटना स्थापन केली या संघटनेचे प्रमुख नेते म्हणून लक्ष्मण माने आणि बाळकृष्ण रेणके यांनी ही जबाबदारी स्वीकारली. भटक्या विमुक्त जमातीच्या चळवळीने सभा, परिषदा, मोर्चे आणि सत्याग्रह अशा कार्यक्रमांमधून आपली संघटना बांधली आपल्या प्रश्नांवर लोकमत जागे केले ह्यामुळे भटक्या विमुक्तांवर अन्याय करणा-या पोलीसांवर व गावगुंडावर वचक बसला. भटक्या विमुक्तांना आपल्या अस्मितेची जाणीव झाली आणि ते आपल्या हक्क व अधिकारासाठी संघटनेच्या संघर्षात सहभागी झाले.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. सर्व भारतीय ब्रिटिशांच्या गुलामीतून स्वतंत्र झाले. मात्र तीन तारेच्या कुंपणात वसाहतीमध्ये बंदिस्त ठेवलेल्या भटक्या जमातीचे लोक स्वतंत्र होऊ शकले नाहीत. ते १९५२ सालापर्यंत

गुन्हेगार म्हणून त्या वसाहतीत बंदिस्त राहिले. १९५२ साली स्वतंत्र भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते सोलापूर येथील गुन्हेगार वसाहतीच्या तीन तारांचे कुंपण प्रातिनिधिक स्वरूपात तोडण्यात आले आणि वसाहतीत बंदिस्त असणारे लोक मुक्त करण्यात आले. त्यांना पुढे 'विमुक्त' या नावाने ओळखले गेले. त्या महाराष्ट्रातील जमाती उदाहरणार्थ बेरड, बेस्तर, भामटा, कैकाडी, कंजारभाट, कटाबू, बंजारा, राजपारधी, रजपूत भामटा, रामोशी, वडार, वाघरी, छप्परबंध आणि फासे पारधी इत्यादी होतं. या विमुक्त जमातींशिवाय गावोगावी भटकून पोट भरणाऱ्या २८ भटक्या जमाती आहेत. त्या गोसावी, बेलदार, भराडी, भुते, चित्रकथी, गारूडी, घिसाडी, गोल्ला, गोंधळी, गोपाळ, हेळबे, जोशी, काशीकापडी, कोल्हाटी, मैराळ, मसनजोगी, नंदीवाले, पांगुळ, रावळ, सिक्कलगा, ठाकर, वैदू, वासुदेव, भोई, बहुरूपी, ठलारी, ओतारी, घ्यारेकंजर या जमाती पिढ्यानपिढ्या जगण्यासाठी भटकत राहिल्या.

भटक्या विमुक्त जमातींची त्यांच्या सामाजिक जगण्यावरून वर्गवारी करण्यात आली आहे. ही विभागणी परंपरेने चालत आलेली आहे. भटक्या विमुक्तांचे व्यवसाय किंवा उपजिविकेची साधने जशी निरनिराळी आहेत तशी त्यांची उपजिविका करण्याची गावेसुद्धा त्यांनी आपापसात विभागून घेतलेली आहेत. त्या विभागणीनुसार भटक्या जमातीतील लोक त्याठिकाणीच उपजिविका करतात. कोणीही कोणाच्या विभागात हस्तक्षेप करत नाही किंवा अतिक्रमण करत नाही. मात्र तसे झाल्यास त्या त्या जमातींची जातपंचायत बसते आणि संबंधीत व्यक्तिला शिक्षा दिली जाते. त्यामुळे अनेक वर्षांपासून पोट भरण्याच्या निमित्ताने भटकणारा भटक्या विमुक्तांचा तांडा गावगाड्याच्या भिकेवर चाकोरीबद्ध आणि परावलंबी जीवन जगत राहिला आहे. त्यामुळे स्वतंत्रपणे विचार करण्याची वृत्ती त्यांच्यात जोपासली गेलेली नाही. आपली पारंपरिक जगण्याची चाकोरी तोडण्याची हिंमत त्यांनी केली नाही. आपण, आपले कुटुंब आणि आपली जमात याच मर्यादित परिघात भटक्या विमुक्तांचे सामाजिक जीवन गावगाड्याच्या भोवती भोवत्याप्रमाणे वर्षानुवर्षे फिरत राहिले. परिणामी भटक्या विमुक्तांचे तांडे गावगाड्याजवळ असले तरी ते गावगाड्यापासून कोसो मैल दूरच राहिले. गावगाड्याने त्यांना कधीही आपले म्हणून स्वीकारले नाही. परिणामी ते पिढ्यानपिढ्या स्थिर जीवनापासून वंचित राहिले, "सततच्या भटकंतीमुळे शिक्षणापासून आणि नवजीवनाच्या लाभापासून ते दुरावले. भटक्यांचे जगणे त्यांच्या वाट्याला आल्यामुळे त्यांचे जगणे हे परावलंबी स्वरूपाचे राहिले. त्यातून लाचारी आणि गरिबी नकळत त्यांच्या जगण्याचा अविभाज्य भाग म्हणूनच सोबत करीत राहिली. भटक्या जमातींची मातृभाषा, सांकेतिक भाषा आणि काही जमातींचे चित्रविचित्र पेहराव प्रस्थापितांच्यापेक्षा वेगळे असल्यामुळे हे लोक गावगाड्याला नेहमीच परके आणि परदेशी वाटत राहिले. त्यामुळे काही जमातीत तर परदेशी हे त्यांचे आडनाव रूढ झाले. ते आजही कायम आहे."४

महाराष्ट्रात असणाऱ्या भटक्या विमुक्तांच्या सर्वच जमाती या मूळच्या महाराष्ट्रातील नाहीत. काही जमाती या महाराष्ट्राबाहेरून उपजिविकेसाठी महाराष्ट्रात आलेल्या आहेत. त्यामुळे स्वाभाविकच महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात त्यांना स्थान मिळू शकलेले नाही. आंध्र, कर्नाटक, गुजरात, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेशातून आलेल्या जमाती अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात भटकत राहिल्या. मात्र त्या इथल्या लोकजीवनापेक्षा सतत आपले अस्तित्व वेगळे ठेऊनच जगत राहिल्या. त्यापैकी गावगाड्याने ज्या जमातींचा वापर आपल्या हितासाठी करून घेण्याचा प्रयत्न केला त्या वडारी, कैकाडी आणि लोहार या महाराष्ट्राबाहेरील जमाती गावगाड्यात स्थिर होऊ शकल्या. त्यामुळे त्यांना स्थिर जीवनाचा लाभ काही प्रमाणात का होईना मिळू शकला. उदाहरणार्थ लोहारांनी गावगाड्यातील शेतकऱ्यांना शेतीसाठी लागणारी लोखंडी अवजारे तयार करून दिली. धान्य साठवण्यासाठी वेताच्या कणग्या कैकाड्यांनी दिल्या. गावगाड्यात अंग मेहनतीची कामे वडार समाज करीत राहिला. त्यामुळे गावगाड्यात त्यांना आश्रय मिळू शकला. मात्र पिढ्यान पिढ्या गावगाड्यात येणारा वैदू, कोल्हाटी, डोंबारी, रायरंद, दरवेशी, लमाण, मदारी, गारूडी, मरीआईवाले इत्यादी भटक्या जमाती निमित्तमात्र गावगाड्याच्या संपर्कात आल्यामुळे त्यांना वरील जमातीप्रमाणे गावगाड्यात स्थैर्य मिळू शकले नाही. विशेषतः इंग्रजांनी ज्या भटक्या जमातींना गुन्हेगारी जमाती म्हणून घोषित केले होते त्या जमातींचे पुनर्वसन स्वातंत्र्योत्तर काळात शासन करू शकले नाही. त्यामुळे गावगाड्याच्या दृष्टिनेही त्या जमाती गुन्हेगारच राहिल्या. परिणामी पारधी, कंजारभाट, छप्परबंध, रजपूत, भामटा अशा काही जमातींना गावगाड्यानेही स्वीकारले नाही. त्यामुळे

त्या जमातीकडे आजही गावगाड्यातील लोक गुन्हेगार जमाती म्हणूनच पाहत राहिले. कुठेही चोरीमारी झाली की फासेपारधी आणि तत्सम जमातींच्या लोकांना पकडले जाऊ लागले. आजचे वास्तव यापेक्षा वेगळे नाही. त्यामुळे पोलिसांचा ससेमिरा चुकवण्यासाठी आजही या जमातींना आपले आयुष्य जाती व्यवस्थेच्या अंधारात चाचपडत जगावे लागत आहे.

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातीपैकी ज्या जमाती कलावंत जमाती म्हणून ओळखल्या गेल्या त्या कोल्हाटी, डोंबारी, रायरंद, वासुदेव, जोगते, जोगतिणी, वाघ्या मुरळी आणि कडकलक्ष्मी यांना जगण्यासाठीचा आधार म्हणून आजवर त्यांनी आपल्या पारंपरिक कला जतन केल्या. त्या कलेतील अंधश्रद्धा, रूढी परंपरा याचे भान या जमातीला नसल्याने आपण उपजिविकेसाठी जे करतो त्यालाच शहाण्या, जाणत्या, शिकलेल्या प्रस्थापितांनी लोककला म्हटले आणि त्याच भ्रमात पिढ्यान् पिढ्या या लोकांना बंदिस्त करण्याचा प्रयत्न केला गेला. दारोदार पोटासाठी भीक मागणारा पोतराज किंवा मरीआईवाला लोककलावंत म्हणून स्वीकारला खरा मात्र तो नागर जीवनापासून सतत उपेक्षित ठेवण्यात आला. सामान्यांचे मनोरंजन करणारे कोल्हाटी, डोंबारी, रायरंद त्याच पारंपरिक परिघामध्ये बंदिस्त करण्यात आले. तमाशा आणि बैठकीच्या लावण्या सादर करता करता धनदांडगे प्रस्थापित लोक त्यांचे सर्वांगाने शोषणपद्धतशीरपणे करीत राहिले. त्याचे भान त्या कलावंतांना या समाजव्यवस्थेने कधीही जाणवू दिले नाही. अशा तऱ्हेने गावगाड्याने आणि प्रस्थापितांनी कष्टकरी, कलावंत, भटक्या विमुक्त जमातींना सतत उपेक्षित, वंचित आणि याचकाच्या भूमिकेतच ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा 'माणूस' म्हणून कधीच विचार केला नाही. परिणामी हा समाज गावगाड्यापासून सतत दूर राहिला. स्वतःच्या उपजिविकेसाठी त्यांनी जात व्यवसाय स्वीकारले. त्यामुळे भटका समाज शिक्षणापासून दूर राहिला. तात्पर्य मुलामुलींना शिक्षण द्यावं असं वातावरणच कधी निर्माण झालं नाही. त्यांनी स्वतः निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला नाही. तशी संधीही मिळू शकली नाही. मुलामुलींना शिक्षण देण्यापेक्षा किंवा शिक्षणासाठी आयुष्यातील बरीच वर्षे घालवण्यापेक्षा जाणत्या वयात चार पैसे कमावणारी मुलंमुली त्यांना अधिक जवळची वाटली. शिक्षण देण्यापेक्षा त्यांना पारंपरिक व्यवसाय शिकवणे अधिक पसंत केले. उदा. कलावंत जमातीची मुले पारंपरिक कलेच्या आधारेण उपजिविका करत राहिले. व्यवसाय करणाऱ्या भटक्या जमातीतील मुले मुली जमातीच्या व्यवसायात लक्ष देऊ लागली तर पशुपालक जमातींच्या मुलामुलींना तोच आपल्या उपजिविकेचा व्यवसाय म्हणून पशुपालनातच त्यांचे आयुष्य गेले. देवदेवतांच्या नावाने भीक मागणाऱ्याजमातीतील मुलेमुली आपल्या पालकांप्रमाणेच भीक मागून उपजिविका करत राहिले. अशा कितीतरी वेगवेगळ्या जमातीतील मुलामुलींनी शाळेत जाण्यापेक्षा आपल्या जात व्यवसायात जाणे अधिक पसंत केले. परंपरेने जात व्यवसायाचे साधन मिळाल्यामुळे आणि त्यांच्या आज येथे, उद्या तिथे अशा अस्थिर जीवनामुळे त्यांना शिक्षणाचा लाभ घेता आला नाही. अशा भटक्या जमातींना एका ठिकाणी स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला असता तर कदाचित त्यांच्या मुलामुलींना शालेय शिक्षणाचा लाभ घेता आला असता. लहान वयातच चार पैसे कमाविण्याची सवय लागल्याने आणि त्यांच्या पालकांकडून तशाच पद्धतीची अपेक्षा वाढत गेल्याने शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना समजले नाही. शाळा शिकून नोकरी करण्यापेक्षा आपला स्वतंत्र जात व्यवसाय करावा अशातऱ्हेची मनोवृत्ती प्रत्येक भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये प्रकर्षाने जाणवते. याशिवाय पिढ्यान् पिढ्यांचे अज्ञान, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा आणि प्रस्थापितांपासून दूर किंवा तुटक राहण्याची सवय त्यामुळे या जमाती शिक्षणापासून वंचित राहिल्या.

सारांश :- भारतातील विषम समाजव्यवस्थेमुळे आणि अंधश्रद्धेमुळे पिढ्यान् पिढ्या उदध्वस्त झालेला भटक्या विमुक्तांचा तांडा माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी आजही संघर्ष करीत आहे. कधी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत राहून तर कधी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेला नाकारून. आज गरज आहे त्यांना माणूस म्हणून स्वीकारण्याची!!

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) जाती आणि जमाती- रामनाथ चव्हाण, मेहता पब्लिकेशन हाउस पुणे, प्रकाशन वर्ष १९८९ पेज न ४३

- 2) महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृती व साहित्य – डॉ. नागनाथ धों. कदम, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्रकाशन वर्ष- १९९५ पेज न १९१
- 3) भटक्या विमुक्तांचा जाहीरनामा- राठोड मोतीराज, मोतीराज राठोड प्रकाशन औरंगाबाद, प्रकाशन वर्ष १९८८, पेज न ४८
- 4) महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृती व साहित्य – डॉ. नागनाथ धों. कदम, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्रकाशन वर्ष- १९९५ पेज न १९३
- 5) वडार समाज इतिहास आणि संस्कृती – भीमराव व्यंकप्पा चव्हाण, स्वाभिमान प्रकाशन, औरंगाबाद प्रकाशन वर्ष- २००७
- 6) भटक्या विमुक्तांचे सामाजिक, शैक्षणिक जीवन व समस्या- प्रा. रामनाथ चव्हाण, मासिक साहित्य चपराक दिवाळी अंक २०१४